
סקירות מאת מנחם שטרן, נחום גרוס ושאול שטמפפר
Zion / ציון, Vol. (תשמ"ט), pp. 125-136

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036007>

Accessed: 04/12/2011 12:07

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

ספרים ודברי ביקורת

סקירה

Martin Goodman, *The Ruling Class of Judaea: The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66–70*, Cambridge University Press, Cambridge 1987

החיבור שלפנינו דן בשני נושאים – המעמד השליט ביהודה והסיבות למרד היהודי בשנים 66–70 לספירה, כפי שעולה כבר מן הכותרת של הספר. אלא ששני נושאים אלה מאוחדים כאן בקשר הדוק: המחבר רוצה להסביר את פרוץ המרד על ידי אופיו והתנהגותו של המעמד השליט, שלא מילא את הציפיות שתלו בו השלטונות הרומיים, ולא היווה אֵליטה טבעית להמוני היהודים שבתחום הפרובינקיה יודיאה. משלא מילא כראוי את התפקיד שהטילו עליו הרומאים, ומשאיבד בשנות השישים של המאה הראשונה לספירה את התמיכה הרומית, פנה מעמד זה לדעות הקדומות של שאר חלקי האוכלוסייה היהודית שהיו מכוונות נגד הגויים, וקרא למרד – במגמה לשמור על כוחו בחברה היהודית.¹ חקר הסיבות והשורשים להתרחשויות הגדולות בהיסטוריה האנושית הוא מן העיסוקים השגורים בהיסטוריוגרפיה מימות הרודוטוס ותוקידידס ועד לדורנו.² המודעות לחקר האֵליטות היא מתכונות הדורות האחרונים. אצל יוספוס מוצאים אנו מספר התייחסויות לסיבות שגרמו לפרוץ המרד של היהודים נגד הקיסרות הרומית, או בהתאם לגירסה הפלאווית הרשמית – למלחמה היהודית-הרומית. הערותיו בעניין זה מפוזרות בספרו 'מלחמת היהודים', וגם בספרים האחרונים של 'קדמוניות היהודים'. אף על פי שיוספוס נמנה על מחקיו הנאמנים של תוקידידס, אין הוא מביא בזו אחר זו את הסיבות המיידיות והישירות למלחמה, ואין אנו מוצאים אצלו הבחנה בין סיבות אלו לבין הסיבה או הסיבות העמוקות יותר. יוספוס רואה בהשקפותיהם ובמעשיהם של הקיצוניים היהודיים גורם למאורעות, אך מביע את דעתו בעניין זה בצורה מפורשת רק פעם אחת,³ ואומר

1 את עיקרי התיזה של הספר אנו מוצאים במאמרו של מ' גודמן, 'שורשי המרד הגדול – אמות מידה מעמדיות', קתדרה, 49 (תשמ"ט), עמ' 23–36.

2 לעיסוק בעניין זה בהיסטוריוגרפיה העתיקה ראה, למשל: A. D. Momigliano, 'Observations on Causes of War in Ancient Historiography', *Studies in Historiography*, London 1966, pp. 112–126; D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca and London 1969, pp. 345–374; G.E.M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, London 1972. מבין החיבורים המרובים של דורנו בתחום ההיסטוריה החדשה אצביע רק על אחד מהם, המודע גם לבעיות העקרוניות הכרוכות בטיפול בנושאים מסוג זה, והוא של לורנס סטון. ראה ספרו: L. Stone, *The Causes of the English Revolution 1529–1642*, London 1972

3 ראה: קדמוניות יח, 4–10.

שבעלי הפילוסופיה הרביעית הם שהחלו בשרשרת המאורעות הקשים שהביאו לחורבן. במקום אחר הוא מציין כסיבה מיידית למלחמה את ההתנגשות היהודית-היוונית בקיסריה, שהיתה קשורה בפגיעה בבית הכנסת היהודי בעיר זו.⁴ במקומות רבים ב'מלחמת היהודים' הוא תולה את הקולר בצווארו של פלורוס.⁵ בצורה מפורשת ביותר מאשים יוספוס את פלורוס גם ב'קדמוניות היהודים'.⁶ אולם בהקשר אחר, בזיקה לשריפת המקדש, מתבטא יוספוס שהדבר שדחף את היהודים למלחמה יותר מכול היה גבואה דו־משמעית שנמצאה בכתבי הקודש, שבזמן זה מישו מארצם ישלוט בעולם.⁷ ללא ספק יש פה רמז לאמונה המשיחית היהודית.⁸

לפחות שתיים מהסיבות המודגשות אצל יוספוס מצויות גם אצל ההיסטוריון הלאטיני טאקיטוס, באכסקורס המפורסם שלו על היהודים בחיבורו 'דברי הימים'.⁹ כשהוא מדבר על האותות שנראו בשמיים לפני החורבן, הוא מציין ש'רוב היהודים היה משוכנע כי בכתובים העתיקים של כוהניהם נאמר, כי זה הוא הזמן שבו יתעצם המזרח והיוצאים מיהודה ישתלטו על העולם'. ברור שגם כאן, כמו אצל יוספוס, נרמזת האמונה המשיחית. אולם, שלא כיוספוס, הוא אינו טוען במפורש שאכן אמונה זו היתה סיבה עיקרית למרד. אך בדומה ליוספוס, הוא מסביר שהמון העם פירש כאן על עצמו דברים סתומים שהיו מכוונים לאספסיינוס ולטיטוס. יש להניח שדבר אמונה זה בעתיד הגדול של היוצאים מיהודה או מהמזרח, נתפרסם כבר סמוך למאורעות עצמם, והפך לחלק מהגירסה הפלאווית הרשמית, שבאה כנראה לכלל ביטוי כבר בחיבורים קודמים לטאקיטוס ואולי גם ליוספוס.¹⁰

בדומה ליוספוס, רואה גם טאקיטוס באדמיניסטרציה הרומית גורם למרידה. הוא מתאר בצבעים שליילים את נציבותו של פֶּלִיכס, ומדגיש שסבלנותם של היהודים פקעה בזמנו של פלורוס.¹¹ למעשה גם ההיסטוריונים החדשים קיבלו במידה רבה את הסבריהם של הקדמונים, אף שלעיתים הטעו נקודות נוספות.¹²

גודמן מתחיל את חיבורו במבוא, שבו הוא מנתח את ההסברים המקובלים למרד הגדול – אלה המדגישים את התנהגותם של הנציבים הרומיים והדיכוי הכרוך בשלטון הרומי, ואלה המבליטים את

- 4 מלחמת היהודים ב, 284–285.
- 5 ראה: מלחמת היהודים ב, 293–294; 333 (כאן מיוחסת לפלורוס כוונה וידונית לגרום למלחמה); ראה גם שם, 531 (פלורוס מונע את סיומה המהיר של המלחמה); והשווה גם שם, 558.
- 6 ראה: קדמוניות יח, 25.
- 7 ראה: מלחמת היהודים ו, 312.
- 8 על הסיבות, כפי שהן מופיעות אצל יוספוס, ראה: P. Bilde, 'The Causes of the Jewish War according to Josephus', *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period*, X (1979), pp. 179–202.
- 9 ראה: Tacitus, *Historiae* V, 13. ראה הפירוש אצל: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 61f.
- 10 בדומה ליוספוס ולטאקיטוס, מזכיר את האמונה הזו גם Suetonius, *Vespasianus* 4, 5; idem, *Nero* 40, 2 – regnum Hierosolymorum.
- 11 ראה: Tacitus, *Historiae* V, 10: 'Duravit tamen patientia Iudaeis usque ad Gessium Florum procuratorem'.
- 12 מבין המחקרים ראה: א' רפפורט, 'יחסי יהודים ולא־יהודים בארץ־ישראל והמרד הגדול ברומי', *תרביץ*, מז (תשל"ח), עמ' 1–14.

הרגישויות הדתיות של היהודים, את המתח המעמדי ואת הסכסוכים עם האוכלוסייה הנוכרית. תוך כדי כך הוא מפחית ממשקלם של גורמים אלה, אף על פי שאינו שולל את קיומם, והוא מגיע לכלל מסקנה שאף אחד מהם, תהיה חשיבותו אשר תהיה, לא חייב בהכרח מרידה נגד רומא.¹³ לדעתו יש להוסיף ולציין כאן גורם אחר, שעד עתה התעלמו ממנו. בירורו של גורם זה יכול לספק לנו, כשהוא מצטרף לגורמים אחרים שנידונו, חוליה נוספת בשלשלת הסיבתיות. הגורם הנוסף הזה, שמטרתו של הספר היא להדגיש את חשיבותו, הוא מאבק הכוח בתוך המעמד השליט היהודי.

מכאן עובר גודמן לתיאור המעמד השליט היהודי החדש בין השנים 6–66 לספירה. בפרובינקיות השונות היה שיתוף פעולה בין האליטה המקומית לשלטון הרומי, והדבר היווה יסוד חשוב באדמיניסטרציה של הקיסרות. בהתאם לשיטתם, החליטו הרומאים למסור את הכוח ואת תפקיד האליטה לשכבה העשירה של בעלי הקרקעות של יהודה, מבלי לתת את הדעת על השאלה, אם אכן נהנית שכבה זו מיוקרה ציבורית.

במסגרת הדיון על הבעיות שעמדו בפני המעמד השליט ביהודה, מנתח גודמן את הבעיות הכלכליות והחברתיות. בזיקה לכך הוא מציע לנו תיאור יפה מאוד של כלכלת ירושלים בסוף ימי הבית השני, ומדגיש היטב את התפקיד שמילאה העלייה לרגל בשגשוגה הכלכלי של העיר.

אשר למעמד היהודי השליט, לא היו לו כל תכונות שבמונחים יהודיים יכולות היו להצדיק את ריכוז הכוח בידו, ועד לשנת 66 אכן לא הצליח להוות אליטה טבעית של החברה היהודית. בימי פלורוס התברר שאין לפרוקוראטור הרומי אמון בכושרו של איזה שהוא חלק מהמעמד היהודי העליון להשפיע באופן ממשי על האוכלוסייה היהודית. כתוצאה מכך העדיף המעמד היהודי העליון למרוד ברומא. אפילו את שמעון בר גיורא ניתן לשייך למעמד השליט, לדעת גודמן. המרד נוהל מלכתחילה על ידי בני מעמד זה, בניסיון נואש לשמור על עליונותו בחברה היהודית, לאחר שהתמיכה הרומית, שעליה סמך קודם, נעלמה.¹⁴ גודמן מטעים שכל האישים הבולטים שהציעו את עצמם כמנהיגים לאומיים בין השנים 50–70 לספירה, באו מהמעמד הגבוה הישן. הוא גם טוען שהאיבה ליהדות שהציפה את המעמד העליון ברומא נובעת מהרגשה שהמעמד השליט היהודי, שטופח בידי הרומאים בדומה לאליטות בפרובינקיות האחרות, לא מילא את האמון שניתן בו, גילה כפיות טובה והביא למרידה אלימה.

גודמן אף משווה בין המדיניות הרומית בגאליה ודיכויו פולחן הדרואידים לבין המדיניות ביהודה, ורואה כאן הקבלה בכישלון השלטון הרומי להבין שיטה חברתית שונה מזו שלהם. בשתי הארצות ניסו הרומאים להטיל את ההנחות המיוחדות להם על חברה אחרת ושונה, ומשנכשלו ניסיונותיהם תלו את הקולר באינסטינקטים הדתיים העקשניים והמושחתים של התושבים המקומיים. אף על פי כן היה קל יותר לרומאים בגאליה מאשר ביהודה, שכן בצד הדרואידים היתה קיימת בגאליה אריסטוקרטיה מקומית, שאופיה והבסיס של מעמדה וכוחה התאימו יותר לתפיסה הרומית. ואילו לבני המעמד השליט ביהודה חסרה היתה היוקרה המקומית שהיתה מאפשרת להם למלא את תפקידם. כיוון שהתיאשו מהמצב שאליהם נקלעו, הם מרדו.

13 ראה: גודמן, עמ' 14: 'none of these factors important though each one was inevitably led to revolt against Rome'

14 ראה הניסוח, שם, עמ' 169.

חיבורו של גודמן מהווה ללא ספק תרומה נכבדת לחקר תולדות ישראל בסוף ימי הבית השני. הוא שופע רעיונות חדשים ומגלה שליטה מצוינת במקורות העתיקים ובתולדות הקיסרות הרומית, וכן ידיעה יפה במקורות היהודיים הכתובים עברית או ארמית ובתוצאות החפירות הארכיאולוגיות. כמו כן יש לשבח את הרצאתו הנאה והבהירה, שעושה את הקריאה בספר לחוויה מענגת.

הספר הוא באופן מודגש חיבור של אינטרפרטציה, המציג תיזה מזווית ראייה מסוימת, ואינו תיאור רב־גוני של הגורמים למרד על הרקע המדיני, החברתי והדתי של ארץ ישראל היהודית. אין איפוא לבוא אליו בטענות על כיוון זה. אולם הקורא מרגיש כל הזמן שהמתבר, כדרכו של עורך דין המגן על התיזה שלו, ממעיט בצורה קיצונית בערכם של הגורמים השונים למרד המקובלים במחקר, כגון ההתנגשות בין היהודים והאוכלוסייה הנוכרית, האמונה המשיחית והתנוונותה של האדמיניסטרציה הרומית. הוא מצביע לעתים על חולשתן של השערות שונות, אך הוא עצמו משער פה־ושם השערות לשם חיזוק התיזה שלו עצמו, שהן לעתים לא יותר מוכחות מאלה של קודמיו. זאת ועוד, לא ברורה אצלו גם ההגדרה של המעמד השליט של יהודה. כשגודמן מתאר את שלבי עלייתו של מעמד זה, אנו מקבלים את הרושם שהוא מכוון לשכבה שעלתה עם הורדוס, שכבה של בעלי אחוזות עשירים, שכבה שלעיתים אנו מזהים אותה עם החוגים הקרובים לבית הורדוס ועם האוליגרכיה של הכהונה הגדולה, אף על פי שגודמן עצמו אינו נזקק למונח זה. אך בזיקה לפרוץ המרד ומהלכו כולל למעשה המעמד העליון, אליבא דגודמן, חוגים ושכבות רבים, כמעט את רוב מניינו ואת רוב בניינו של הציבור היהודי, להוציא את השכבות הנמוכות. כך הופך אצלו גם שמעון בר גיורא לבן המעמד העליון. המחבר שם כאן גם דגש מוגזם על היוזמה המודעת מלכתחילה של המעמד העליון לעורר מרידה. ההסבר נראה מלאכותי מדי, ויש בו התעלמות מהדינמיקה של המאורעות, מהאילוצים שנכפו על ידי פלורוס ועל ידי ההתנגשות היהודית־נוכרית, ומהאופוריה שפשטה אצל רבים לאחר הניצחון על קסטיוס גאלוס. בקשר למאורעות שלאחר מות הורדוס, מתעלם גודמן מידע כמעט מפורשות, על כך שלפחות חלק מראשי המעוררים למהומות בימי הפולמוס של ווארוס, היו מבני המעמדות הנמוכים, כגון אתרונגס הרועה או שמעון העבד של הורדוס.¹⁵ במקרה של יוחנן מגוש חלב אנו גם למדים מדברי יוספוס עצמו שהוא אכן נגרר למרד בעקבות הנסיבות, כתוצאה מהתקפת הנוכרים על עירו גוש חלב.¹⁶ כמו כן, הדברים על הקשרים ההדוקים בין אלעזר בן חנניה לבין חוגו של חנן בן חנן רחוקים מלהיות מוכחים. ידוע תפקידו של אלעזר בן חנניה בהפסקת הקורבנות לשלום הקיסר.¹⁷ לא ברור אם אנו שומעים עליו בכלל לאחר

15 ראה: קדמוניות יז, 278, על אתרונגס הרועה הבלתי ידוע שנטל לעצמו כתר מלוכה; וכן שם, 273, על שמעון אחד מעבדי המלך בפראיה, שאף הוא נטל לעצמו כתר מלוכה. השווה ביחס לאחרון גם מלחמת היהודים ב, 57. בהקשר זה מן הראוי להפנות גם לדבריו השקולים של סטון (לעיל, הערה 2), עמ' 146: 'The processes of society are more subtle than those of nature. It has not proved possible – indeed it is patently quite impossible to identify any one cause and label it the decisive or even the most important one of all'

16 ראה: חיי יוסף, 43–45.

17 ראה: מלחמת היהודים ה, 409.

הניצחון בבית־חורון על קסטיוס גאלוס,¹⁸ ונראה שהוא מת בכל אופן לפני ההתנגשות הגדולה שבין ה'קנאים' לחנן בן חנן, לאחר כיבוש הגליל בידי הרומאים. מכל מקום, סביר לשער שאלעזר בן חנניה היה יותר קרוב ל'קנאים', לאנשים מסוגו של זכריה בן אבקולוס ואלעזר בן שמעון. אולם הערות אלה אין בהן כדי לפגוע בהישג הגדול שבחיבורו של גודמן, כאחד המחקרים החשובים והמקוריים ביותר, המלבנים את הבעיות של החברה היהודית בסוף ימי הבית השני, את קשריה עם האדמיניסטרציה הרומית ואת הסיבות לפרוץ המרד בשנת 66 לספירה.

מנחם שטרן

18 במלחמת היהודים ב, 566 אנו שומעים, שבעת חלוקתה של ארץ ישראל היהודית לאזורים צבאיים נמסרה אידומיאה לפיקודו של אלעזר בן הכהן הגדול נאוס. Hudson תיקן כאן את נאוס לחנניה.

Avraham Barkai, *Jüdische Minderheit und Industrialisierung: Demographie, Berufe und Einkommen der Juden in Westdeutschland 1850–1914*, Tübingen, J. C. B. Mohr, 1988

הספר שלפנינו חשיבותו כפולה – הן כמחקר היסטורי התורם תרומה רבת ערך להבנתנו את תולדות יהודי גרמניה, והן כדגם לאיסוף סטטיסטיקות חברתיות-כלכליות ולעיבוד הנתונים לפי מיטב השיטות החדשות. שתי נקודות-ראות אלה מעוררות תקווה שהספר יתורגם בהקדם לעברית או לאנגלית, כדי שיהיה נגיש יותר לקהל הנרחב, להיסטוריונים ובמיוחד לסטודנטים המתקשים בקריאת השפה הגרמנית.

כפי שמבהירה כותרת המשנה, עוסק הספר בהתפתחויות הדמוגרפיות והכלכליות של יהודי מערב גרמניה, אחד האזורים המובהקים של התיעוש האירופי, בתקופה שראתה את עיקר צמיחת התעשייה הגרמנית. ניתן לומר, שלפי התפיסה המקובלת של כלכלת היהודים בארצות המפותחות יותר, בעידן הקפיטליזם ובתנאים של כמעט שוויון אזרחי או אף שוויון מלא, היינו מצפים ממחקר כזה לגלות את 'תרומתם' החלוצית של יהודי מערב גרמניה לתהליך התיעוש ואת השתתפותם הבולטת בו. ולא היא. כבר במבוא מבהיר המחבר את עמדתו, הנסמכת על מחקריו, זה והקודמים לו: 'בוודאי לא נטעה אם נניח, שמהלך התיעוש בגרמניה לא היה מתנהל באופן שונה בהרבה במהותו, לו לא היו בה יהודים כלל' (עמ' 4).

זאת ועוד, למרות הצירוף של השגת השוויון המשפטי – אם כי רק בהדרגה – עם הצמיחה והמודרניזציה הכלכליות המהירות, שיצר לכאורה תנאים מצוינים ל'נורמליזציה' מקצועית של היהודים ולהגירתם אל מחוזות התיעוש המובהקים, לא גילה המחקר שלפנינו את התופעות הללו. אדרבא, בהגירה הפנים-גרמנית של יהודים רבים בתקופה הנידונה אין מגמה ברורה של משיכה לאזורי התיעוש, ובפרט לא אל ערי התיעוש; כמו כן אין כל שינוי מרחיק-לכת בהרכב המקצועי-הענפי של עיסוקי היהודים. לעומת זאת מתגלה השפעתם המכרעת והמפתיעה של כוחות ההתמדה הגלומים במבנה המקצועי הייחודי של היהודים ובדפוסי ההתנהגות הכלכלית המסורתית שלהם. הכוונה בראש וראשונה להמשך העדפתם את מקצועות המסחר ואת העצמאות הכלכלית-הפרטית. ההיבט המפתיע טמון בעובדה, שלקראת סוף התקופה הנחקרת גרם תהליך זה להאטה בולטת בעליית מעמדם החברתי ואמידותם הכלכלית של מרבית היהודים, אפילו בסביבה נוחה יחסית ליהודים כחבלי הריינוס. האם אבד ליהודי גרמניה כושר ההסתגלות והחוש לגילוי ההזדמנויות הכלכליות הטובות ביותר? לדעת א' ברקאי לא זה מה שקרה. אולם: 'גם לאחר שמבחינה עקרונית הוסרו כל המגבלות החוקיות, הוכיחו מחסומים חברתיים ופסיכולוגיים בתוך קבוצת היהודים ומחוץ לה אריכות ימים מתמיהה' (עמ' 9).

בנושא זה בולטת לעין הקורא מגמתו של הספר לחרוג במודע מעבר לתחום תולדות יהודי גרמניה (בפרט המערבית), לכלל תולדות התנהגותם הכלכלית וגורלם הכלכלי של מיעוטים בעידן המודרניזציה. 'הגמישות המועטת של דפוסי מסורתיים', והעובדה ש'הסיכויים האובייקטיביים

הנובעים מהתפתחויות המותנות על ידי הסכיבה אינם פתוחים בהכרח גם בפני מיעוט אתני, אופייניות, לדעת המחבר, לכל קבוצות המיעוט האתניות. שכן, בעצם המשך קיומו של מיעוט כקבוצה בעלת זהות נפרדת, נוטלים חלק כוחות הפועלים בחברת הרוב בצד גורמים הגלומים במיעוט עצמו. הוא הדין לגבי המידה והאופן שבהם משתתפים בני מיעוט בתמורות כלכליות המתרחשות בארצם ולגבי ההשלכות של התמורות הללו על גורלם ועל רווחתם של בני המיעוט. המחבר ממקם איפוא את הדיון בכלכלת היהודים במסגרת הנושא הרחב יותר של כלכלת מיעוטים. במהלך הדברים הוא נוקט גם עמדה – אולי בדרגת מודעות נמוכה יותר – בוויכוח המתחדש בימינו על המושג 'כלכלת היהודים'. האם מותר לנו, מן ההיבט של האמת המדעית, לדבר על 'היסטוריה יהודית' ובתוכה על 'כלכלת היהודים', או שמא מותר לדבר רק על 'היסטוריות של עדות יהודיות'? לדעתו של אברהם ברקאי מוכיח מחקרו, שמאפייניהם הדמוגרפיים והחברתיים הכלכליים של יהודי מערב גרמניה, בתחום הגאוגרפי הנחקר, נשארו 'יהודיים-ייחודיים' זמן רב אחרי האמנציפציה, ולאחר עשרות שנים של התבוללות תרבותית, ואף אחרי שהאיזור הפך למרכז תעשייתי מוביל ביבשת האירופית (עמ' 9). בדברים אלה, כמו גם בפרטים רבים אחרים שהסיק המחבר, הוא מציב את מחקרו במסכת הרחבה של ההיסטוריה הכלכלית של יהודי גרמניה כולה, ושל כל יהודי אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19. גישה זאת היא כמובן אחת ממעלותיו של הספר, ובמידה שמסקנותיו – או אף שיטותיו – יעוררו פולמוס, עוד יעלה בכך ערכו.

המסגרת הנוכחית לא מאפשרת לסקור את כל הנושאים ופרטי הממצאים שבספר. משימה מצין זאת קשה גם עקב חיסרון בולט של הספר – אין בו פרק מסכם, וגם בפרקים עצמם אין סעיפי סיכום. המבוא, המבליט את הממצאים בעלי המשמעות הרבה והרחבה יותר (ואשר לכן צוטט לעיל פעמים אחדות), איננו ממלא חסר זה. מכל מקום, נציין את הנושאים העיקריים שנחקרו: הגידול הדמוגרפי, העיור וההגירה הפנימית והחיצונית; תמורות במבנה המקצועי – תוך שימת לב מיוחדת להשפעותיהן של האנטישמיות, האמנציפציה, המדיניות כלפי היהודים, ותנועות ה'פרודוקטיביזציה' היהודיות, וכן בשים לב לעיסוקים כפריים מצד אחד, ולמקצועות החופשיים מצד שני; תמורות ברמת ההכנסה, בהתפלגות ההכנסות והרכוש ובמיסוי הישיר; ותופעות הקיטוב החברתי-כלכלי בתוך קהילות וביניהן. במרבית הנושאים הללו הושוו הנתונים המתייחסים ליהודים עם נתוני האוכלוסייה כולה, ונמצאו דפוסים ייחודיים ואף בעלי כוח התמדה, כפי שכבר הוזכר. ככלל מתקבלת תמונה, שלפיה תקופת טרום-התיעוש, שקדמה בגרמניה לאמצע המאה ה-19, היתה נוחה יותר, ואולי אף הרבה יותר, לעלייתם הכלכלית של היהודים, מתקופת התיעוש עצמה. וזאת, בראש וראשונה, מכיוון שבתקופה 'המכילה' הביאה התפשטות של חלוקת העבודה וכלכלת השוק לפריחת מקצועות המסחר והכסף. בתחומים אלה היה ליהודים ניסיון של דורות, ובהם הם התמידו ברובם יתר על המידה, ולכן לא נטלו חלק רב בתיעוש עצמו. 'המשבר הכלכלי' של יהדות גרמניה מתגלה, לפיכך, כבר בתחילתה של המאה העשרים.

ספק אם יכולנו לתת, בדברינו עד כה, מושג על העמל והתושייה העצומים שהשקעו על ידי המחבר והעוזרים כנגדו באיסוף הנתונים לספר ובעיבודם. בתוך הנתונים הדמוגרפיים, ובעיקר הכלכליים, שחלק ניכר מהם נמצא ברשימות מיסוי, היו צריכים לזהות את היהודים – או לפחות לאפשר את זיהוים המשוער על פי שמות מאפיינים – ועם זאת לאפשר השוואה עם אוכלוסיית הרוב.

רשימות ממקורות שונים הושו בקפידה, כדי להמעיט ככל האפשר בטעויות. המדגמים שנבחרו גדולים מהרגיל במחקרים מסוג זה, בגלל בעיותיו המתודיות המיוחדות של המחקר שלפנינו. בסופו של דבר הכתיבו הנתונים – הישרדותם, איכותם, והאפשרות לגשת מלכתחילה אל הארכיונים – את התיחום הגאוגרפי של המחקר: המחוזות הפרוסיים Rheinland ו־Westfahlen ומספר קהילות ספציפיות (שהידועות בהן הן אאכן, קולוניה, דויסבורג ודיסלדורף). ואכן המחקר בעצמו מצביע על העובדה, שהעדרה של קהילת ברלין מהמחקר מחליש את תוקפם הרחב יותר של ממצאיו. להערכה מיוחדת ראויים מכון ליאו בק והמו"ל (J. C. B. Mohr), על שהסכימו לכלול בספר את כל הלוחות למרות העלות הגבוהה הכרוכה בכך. מתוך מאה שבעים ושבעה עמודי הספר מוקדשים תשעים עמודים ללוחות ולהקדמה המתודית שלהם; מחקר זה חלוצי לא רק בגישתו לנושא אלא גם בשיטותיו. מובן איפוא שיש להצגה המלאה של המתודה ושל הנתונים חשיבות ממדרגה ראשונה, הן למי שירצו לבדוק אחרי המחקר ואולי למתוח ביקורת על דרכי עבודתו, והן למי שירצו ללכת בעקבותיו.

נחום גרוס

Joseph Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919–1939*,
Mouton, Berlin – New-York – Amsterdam 1983

ספרו של יוסף מרכוס הוא ניסיון מעניין ומקורי לתאר את קורות היהודים בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הספר נחלק לשלושה חלקים. החלק הראשון הוא מבוא קצר המסכם את קורות יהודי פולין עד למלחמת העולם הראשונה ובתקופה שבין המלחמות. החלק השני, המרכזי בספר, מכונה 'היסטוריה חברתית'. הוא פותח בתיאור החלוקה המקצועית של היהודים, ואגב כך מותח ביקורת על אלה שמוצאים עיוותים במבנה זה. טענת המחבר היא שהיהודים לא ברחו ממקצועות שדרשו מאמץ, אלא נדחקו למסחר. הוא דן בהכנסות של היהודים לעומת ההכנסות של האוכלוסייה הכללית. על סמך נתונים משנת 1929 הוא הסיק, שהפערים בתוך הציבור היהודי היו גדולים יותר מכפי שהיו בקרב האוכלוסייה הכללית. זאת ועוד, ההכנסה למשפחה יהודית ממוצעת עלתה על זו של המשפחה הלא-יהודית, אולם כיוון שליהודים היו משפחות גדולות יותר, ההכנסה לנפש היתה נמוכה יותר. לאחר מכן בוחן מרכוס את תהליכי החלוקה המקצועית של היהודים, תוך שימת לב לגורמים שיצרו חלוקה זו. הוא מדגיש את המקום הגדול שתפסו העובדים בבתם בקרב העמלים היהודים, ואת הצורך בסוחרים רבים במדינה שבה תקשורת ותחבורה אינן מפותחות כל כך.

מרכוס מקדיש פרק שלם ליזמים היהודיים בשנים 1870–1914, למרות שהדבר אינו מתאים בדיוק לנושא שבו עוסק הספר. הוא מדגיש שהיזמים הגדולים לא קמו מקרב האומנים אלא מקרב הסוחרים. כאן היה עליו להתמודד עם שאלות מרכזיות, כגון 'יהדותם' של מומרים, ומקומם של יזמים יהודים בתעשייה שבה רוב הפועלים אינם יהודים. נושא היזמים טומן סכנה לחוקר, כיוון שקל להיגרר לציון רשימות של דמויות בולטות בענפים השונים, בלי להתעמק במשמעות התופעה. ואכן, מרכוס לא עמד תמיד בפיתוי. בכל זאת, ברורה לקורא התרומה הגדולה של היהודים להתפתחות התעשייתית של פולין. בדיונו על מקומם של יזמים יהודים בפולין העצמאית מודגשת החשיבות המכרעת של התמורות בכלכלת פולין לאחר ניתוקה מהשווקים ברוסיה. אף הוא מדגיש את הבעיות הכלכליות המתמידות אחרי מלחמת העולם הראשונה ואת התערבותה הגוברת של המדינה בתחומים הכלכליים. ומסקנת המחבר, ש'התעשייה היהודית' נסוגה בתקופה שבין המלחמות, אך פחות ממגזרים אחרים.

כחלק מן 'ההיסטוריה החברתית' דן מרכוס במוסדות החברתיים. בכינוי 'מוסדות' הוא מתכוון בעיקר לאיגודים המקצועיים, לאיגודי הסוחרים ובעלי המלאכה, לארגונים למתן אשראי הדדי, לגמילות חסד ולבריאות הציבור, וכן לקרנות צדקה שונות. בולט כאן דווקא ריבוי הארגונים בכלל וחשיבותם בחיי חבריהם, לעומת ההישגים המוגבלים של רבים מהם. הדיון על החינוך בתקופה זו לא מחדש הרבה, וניתן היה להשלימו מתוך מקורות רבים, בעברית ובשפות אחרות. המחבר מדגיש שמטרתו לתאר יותר את המסגרת הארגונית של בתי הספר מאשר את התוכן, והוא אכן השיג את מטרתו. מרכוס מתאר בקצרה את הזרמים השונים של החינוך, כולל שפת הלימוד (עברית, יידיש)

ואופי החינוך (דתי, כללי). אך הנקודה החשובה שהוא מציין היא, שהילדים היהודים למדו ברובם בבתי ספר פולניים ולא בבתי ספר יהודיים. לעומת זאת, יכולתו של הציבור היהודי להקים רשת חינוך המחנכת כשליש מהנוער היהודי, עם עזרה מזערית מהשלטונות, היא הישג לא מבוטל. הדיון על הדמוגרפיה דומה שהיה צריך לבוא בתחילת הספר, אך נקבע בין הפרקים על החינוך והדיוור. ביקורתו של המחבר מופנית כלפי הטענה, שעיר הביא לחילון ולירידה בשיעור הילודה. לדעתו, הירידה הדמוגרפית נובעת מפזור מיני לא שווה בפולין, כשרווקים רבים נדדו לערים והשאירו עודף של רווקות בעיירות ובכפרים. רוב המהגרים היהודים אל מחוץ לגבולות פולין, נשים וגברים כאחד, היו צעירים, והדבר הביא לעלייה בגיל הממוצע של האוכלוסייה. היהודים התגוררו בתנאי צפיפות קשים, אם כי תנאי הדיוור שלהם היו טובים יותר מתנאי הדיוור של האוכלוסייה הכללית. בדיון על המדיניות החברתית התרכז המחבר בשאיפתם של חוגים שונים לפרודוקטיביות ובינסינונות הכושלים להגשים שאיפה זו. הוא הדגיש את הקשר שבין שאיפה זו לבין מערכת היחסים המורכבת בין יהודים לפולנים. השאיפה לפרודוקטיביות כללה לא רק הסבה לחקלאות אלא גם פרולטריואציה; אך כמו שגורמים כלכליים מנעו מעבר רחב לחקלאות, כך גורמים חברתיים מנעו בדרך כלל כניסה המונית של יהודים לתעשייה ולעבודה בבתי חרושת גדולים. המאבקים בתחום הכלכלי היו לא רק בתחום התעסוקה של היהודים. בין היהודים לשלטונות נוצרו מוקדי ויכוח סביב היתר לשומרי שבת לפתוח עסקים ביום ראשון, פעילות של המדינה בתחומי כלכלה שהביאה לתחרות עם יהודים, מיסוי כבד על יהודים, קואופרטיבים של האיכרים והמשבר הגדול בשנת 1929. המחבר מונה את ההצעות העיקריות שהועלו כדי לפתור את בעיות המשק, ומציע למפרע מה שנראה לו כדרך הנכונה לתיקון המצב. הוא טוען ששיתוף פעולה רב יותר בין יהודים יכול היה לעזור הרבה.

בסיכומו של דבר הוא קובע, שלמרות המדיניות האנטישמית התאוששו היהודים מהר יותר וטוב יותר מהמשבר הכלכלי של ראשית שנות השלושים מאשר האוכלוסייה הכללית, בין היתר משום שרוב הפולנים העדיפו לקנות בזול יותר אצל יהודים מאשר ביקר אצל בני עמם. המחבר מסיים חלק זה של ספרו בניסיון לסכם את ערך הרכוש היהודי שנהרס תוך כדי מלחמת העולם השנייה, ומגיע לסכום של שניים עד שלושה מיליארד דולר.

החלק השלישי של הספר דן במפלגות הפוליטיות. הוא פותח בסקירה של המפלגות השונות והדמויות המרכזיות בתוכן: הציונות על כל פלגיה, הבונד, אגודת ישראל, הפולקיסטים, המתבוללים והקומוניסטים. לאחר מכן הוא סוקר מבחינה כרונולוגית את השלבים לקראת הקמת המדינה הפולנית ואת קבלת חוזה המיעוטים שהעליב כל כך את הפולנים. הוא מתאר את ברית המיעוטים על רקע מאבק לא מוצלח בלאומיות הפולנית ועל רקע האגודה, או הסכם התמיכה בממשל, שבא אחרי ברית המיעוטים. עם עליית פילסודסקי לשלטון בשנת 1926 ירד כוחו והשפעתו של הסיים. מאז ירד הייצוג של היהודים בסיים והתמעטה חשיבות פעילותם שם. המחבר מדגיש את המחיר היקר ששילם הציבור היהודי עקב חוסר הליכוד הפנימי בקרב היהודים, ואת ההפסדים שנגרמו עקב הרצון להדגיש את האופי הלאומי היהודי, גם כשהפגע בפולנים ומנע שיתוף פעולה עם השלטונות.

הפעילות הפוליטית היתה לא רק במישור המדיני כי אם גם במישור הקהילתי. כאן היו תנודות גדולות בכוחן של המפלגות השונות. ההחמרה במצב הכלכלי בראשית שנות השלושים גרמה

לבעיות כלכליות ליהודים, אך תרמה גם לחיזוק הימין הפולני, ובכך הביאה להתגברות של תופעות אנטישמיות. הצלחת מפלגת הימין גררה את השלטון לעמדה אנטישמית יותר. עם מותו של פילסודסקי התגברו הנטיות הללו, ומרכוס מתאר תהליך זה בפרוטרוט, אף שפרשה זו שייכת להיסטוריה הפולנית לא פחות מאשר להיסטוריה היהודית. עליית קבוצות קיצוניות בקרב היהודים, המתאפיינות בדיבורים רבים על אחדות אך במעט מאוד עשייה בתחום זה, משקפת חלק מהתגובות היהודיות. פרשה שלמה היא ההגירה לחוץ לארץ, כשהשאלה המרכזית היא מדוע לא הגרו רבים יותר. לפי מרכוס, הסיבה אינה ההסבר הפשוט והרווח שלא היה לאן ללכת. הוא מונה טעמים אידיאולוגיים כסיבות העיקריות לכך. הציונים לא היו מעוניינים בהגירה למקום אחר מאשר ארץ ישראל, וכושר הקליטה של ארץ ישראל דאז מבחינה כלכלית היה מוגבל. הבונד ראה בכך פגיעה במאבק המעמדות בפולין, והאגודה האורתודוקסית חששה לתוצאות הדתיות.

הפרק האחרון דן בצורה מרתקת בהתרחשויות בפולין בשנת 1938. השאלה העיקרית שמעמיד המחבר היא מדוע לא היו יהודי פולין מוכנים מראש לכניסת הגרמנים. לדבריו, אמונתם היתה 'שהכל יסתדר' – אולי מתוך אי נכונות להתייחס למציאות העגומה. בכך לא היה הבדל גדול בינם לבין הפולנים. זאת ועוד, כשהמלחמה התחילה, נעלמו כמעט כל המנהיגים היהודיים; אך ספק אם אותם מנהיגים היו מסוגלים לתפקד בתנאים החדשים של שלטון הנאצים. כך או כך, מיד לאחר הכיבוש הגרמני היו הזדמנויות שלא נוצלו לשיפור המצב.

הספר מנסה להקיף נושא גדול ומסובך. המחבר השתמש במידה רבה של מחשבה מקורית וסמך דבריו על מגוון רחב של מקורות. עם זאת, הביבליוגרפיה לוקה בחסר, במיוחד בכל הנוגע למחקרים שנכתבו בעברית. מידת הצלחתו של המחבר אינה שווה בכל שטח ושטח. כוחו של המספר בעיקר בניסיונות לתאר מבחינה כמותית מצבים ותהליכים בציבור היהודי, ותרמה לכך בוודאי הכשרתו של המחבר ככלכלן. בתיאור הכמותי קדם לו רפאל מאהלר, בספרו: יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם – היסטוריה כלכלית סוציאלית לאור הסטטיסטיקה (תל אביב 1968). עם זאת, בספרו של מרכוס הדיון רחב הרבה יותר והוא המחקר היחידי באנגלית על נושא זה. לגבי ההיסטוריה הפוליטית תרומתו של הספר מוגבלת יותר. הספר תופס מקום בין שני ספרים חדשים של עזרא מנדלסון: *Jews of East Central Europe* (Bloomington 1983) וכן: *Zionism in Poland* (New Haven 1981). תיאורו של מרכוס את אגודת ישראל טעון הרחבה, ויש לקוות שחיבורו של גרשון בקון על אגודת ישראל בפולין, העומד לצאת לאור, ימלא חסר זה.

לאורך כל הספר משתמש המחבר במושג Jewish reformers. במונח זה משמש לדבריו כנינוי של: 'the men who... began to study economic and social aspects of the Jewish past in Poland; to describe the present and to debate the problems that were thereby raised' (עמ' viii). הקבוצה הזאת הינה למעשה תוצאה של סיווג מלאכותי. כשהוא מתייחס לדעותיהם של 'המתקנים היהודים', הוא מתכוון לציבור שלא היה קיים כקבוצה ורצוי היה לפרט יותר למי בדיוק הוא מתכוון.

בעיה אחרת שקיימת לדעתנו בספר, היא נטייתו של המחבר לבקר את הציבור היהודי על חוסר האחדות שבקרב. רבים מסכימים שאחדות היא תכונה רצויה בהרבה הקשרים, ואף שמאבק פנימי במחנה היהודי החליש את כוח עמידתם של היהודים כלפי השלטונות וכלפי קבוצות אחרות בארצות מגוריהם. ברם, אין זה הוגן לבקר ציבור על חוסר אחדות, בלי לבדוק באלו תנאים ניתן בכלל לצפות

לאחדות. כשמדובר בציבור שבין היתר היה מפוזר וללא מסגרת של שלטון עצמי, נראית הציפייה לשיתוף פעולה הדוק בין הפלגים השונים של העם כדרישה בלתי מציאותית. נסכם ונאמר, שהמחבר עושה מאמץ מודע וגלוי לדון בנושא ללא פניות, אך מפאת מורכבות הנושא, נראה שהמחבר לא הצליח להישאר תמיד אובייקטיבי. בין כך ובין כך לפנינו תרומה נכבדה לחקר יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם.

שאול שטמפפר